

RYTŲ IR VAKARŲ KULTŪRŲ SANKIRTOS



Alisa Rūta Stravinskaitė. „Roma“, 2019 metai,
analoginė fotografija, skaitmeninis formatas

Keletas politinės filosofijos aspektų klasikinėje Indijos filosofijoje

TADAS SNUVIŠKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
tadas.snuviskis@gmail.com

Straipsnis skirtas aptarti pavienius politinius aspektus Indijos filosofijoje. Tyrinėtojai retai kalba apie Indijos politinę filosofiją, kadangi mokslininkų akirtyje dažniausiai pasirodo *daršanų* (*sāṃkhyaos, yogos, nyāyos, vaiśeṣikos* ir kt. mokyklų) tekstai, kuriuose vyrauja ontologiniai ir epistemologiniai, o ne politikos ar etikos aspektai. Visgi, apmąstydami paskiras tekstų ištraukas iš bendresnės Indijos raštijos, galima išvelgti politinės filosofijos diskursui aktualius klausimus. Straipsnyje aptariamos trijų didžiųjų Indijos tradicijų (neįtraukiant Indijos islamo): hinduistų, budistų ir jainų esminiai su politine filosofija susiję klausimai ir jų kontekstai. Hinduistų politinei filosofijai esminis dalykas yra žmonių suskirstymas į keturias klases, tarp kurių politikoje reikšmingiausią vaidmenį turėtų atlikti *kṣatrijai*. Svarstyti valstybės valdymo formų, valdovo priedermių ir jo atsakomybės visuomenei klausimai. Budistai neigė suskirstymo į klases pagrįstumą ir pabrėžė žmonių socialinę lygybę. Be to, išplėtojo valdovo atsakomybės ne tik prieš žmones, bet ir gyvas būtybes idėją. Jainų filosofijoje ryškus nesmurto (*ahimsos*) principo primatas. Šis principas plėtotas įvairiuose jainų mąstytojų raštuose, kuriuose pabrėžta, kad sprendimai turėtų būti matuojami tokiu būdu, kad teiktų kuo mažiau smurto gyvoms būtybėms. Nors jainai neturėjo daug istorinių progų politikoje įgyvendinti nesmurto idėjos, ji turėjo didžiulę reikšmę Mahātmos Gandžio vykdytam nesmutiniam pasipriešinimui pasiekti Indijos nepriklausomybei.

Esminiai žodžiai: politinė filosofija, Indijos filosofijai, hinduizmas, budizmas, jainizmas.

Įvadas

Indijos politinės filosofijos tyrimas yra prieštarai vertinamas dalykas, kadangi neretai manoma, jog nebuvo Indijos politinės filosofijos. Viena vertus, iki britų atvykimo į Indiją ir jos užėmimo XVIII a. pab.–XIX a. Indijos raštijoje nevertotas terminas „politika“ ir

beveik nevertotas „filosofija“¹. Tuo būdu, lyg ir atrodytų teisinga tvirtinti, kad Indijoje bent iki XVIII a. galo nebuvo politinės filosofijos, tačiau iš politikos ir filosofijos terminų nevertojimo, klaidinga spręsti, kad Indijoje anksčiau nebuvo panašaus į politiką reiškinio ar apmąstymų apie jį.

¹ Terminas „filosofija“ vartotas persų kalbos raštijoje kurtoje Indijos musulmonų dar iki XVIII pabaigos.

Antra vertus, dauguma Vakarų šalių politinės filosofijos tyrinėtojų yra žymiai menčiau susipažinę su Rytų šalių kultūromis ir dėl to dažnai visai nesvarsto klausimo apie ne Vakarų politinę filosofiją, taip sudarydami prielaidą manyti, kad Indijoje nebūta politinės filosofijos. Trečia, net ir ne Vakarų šalių politinės filosofijos tyrinėtojai dažniausiai užsiima Vakarų politine filosofija, kadangi šiuolaikinis vyraujantis diskursas apie politinę filosofiją yra apie Vakarų politinę filosofiją. Viena tokio diskurso susiklostymo priežasčių ta, jog didžiausiomis tarptautinėmis kalbomis tapo Vakarų kalbos, kurių terminai virto primestiniais „matais“ įvardyti kitoms kultūroms reiškinius (pvz., politiką), kai panašius reiškinius jos įvardino savais terminais.

Pradedant tirti Indijos politinę filosofiją reikia apsibrėžti, ką reiškia politinė filosofija bei tuomet jos ieškoti Indijos kultūrinėje tradicijoje. Pirmas žingsnis yra interpretuoti paskiras Indijos raštų vietas, kaip Indijos politinės filosofijos pasireiškimą, o tuomet išskirti indiškus terminus, kurie apibūdintų į politinę filosofiją panašius reiškinius. Taip pat turėtina omenyje, kad indiški terminai apibūdinantys į politinę filosofiją panašius reiškinius savo reikšme dažniausiai būna per siauri arba per platūs politinės filosofijos atžvilgiu, tačiau jie nurodo, kokiame kontekste pasirodo Indijos politinė filosofija. Pvz., žodis *dharmasāstra* apima atskirus politinės filosofijos aspektus, tačiau pats taip pat susijęs su tvarka, teise ir morale.

Tvirtinti, kad yra Indijos politinė filosofija įgalina Indijos tekstų interpretacija. Nors indų mąstytojai nenaudojo tokių terminų, kaip „politika“ ar „filosofija“, kai kuriuose terminuose, kaip pvz., *nīti*,

nītividyā, *dharmā*, yra politinės filosofijos aspektų, kurie apjungtai indų suprasti drauge su elgesiu, morale, teise, tad potencialiai šiuose žodžiuose slypi politinės filosofijos naratyvas. Kai indų mąstytojai sakydavo *nīti*, kalbėta apie platesnį reiškinį nei politika, tačiau tai nereiškia, kad indų požiūris menkesnis, nes skiriasi sąvokos abstrakcijos mastas.

Sakykime, kad jeigu norėtume tirti „Vakarų dharmą“, Vakarų filosofijos žodyne lygiai taip pat nerastume tiesioginių atitikmenų ir reikėtų tikrinti, kiek žodžiai „tvarka“, „religija“, „pareiga“, „moralė“, „substancija“ tiktų įvardinti *dharmos* terminui, bet dėl to Vakarų filosofija nebūtų menkesnė už indų, jog neturi jos termino atitiktens, greičiau būtų galima ieškoti naujos „mega sąvokos“, kuri apibendrintų tai, kas bendra *dharmai* ir įvairioms Vakarų sąvokoms. Tas pats ir su politine filosofija, nauja apimanti sąvoka nurodytų, kas yra bendro tarp politinės filosofijos ir *dharmasāstros* bei *nītividyos*.

Kad pagrįsčiau Indijos politinės filosofijos buvimą, pasitelksiu paskirus Indijos raštijos tekstus bei remsiuosi negausiais Indijos politinės filosofijos tema rašiusiais tyrinėtojais. Kadangi Indijos filosofija nėra vienalytė, bet pasidalijusi religinėmis (*dharmos*) tradicijomis: atskirai aptarsiu hinduistų, budistų bei jainų politinės filosofijos apraiškas.

Kas yra politinė filosofija?

Politinė filosofija šiuolaikiniame pasaulyje interpretuojama įvairiai, tačiau interpretacijų gausumas sunkiai gali pašalinti faktą, kad politinė filosofija siejasi su politika, o politikos terminas kilęs iš Antikos. Tad

aiškinimasis, kas yra politinė filosofija, pirmiausiai turėtų sietis su politikos ištakomis Antikoje. Politikos sąvoka yra susijusi su poliū (πόλις), o šis reiškia įtvirtintą gyvenvietę. Įtvirtinta gyvenvietė rodo vietą, kurioje telkiasi žmonės, vadinami piliečiais (πολίτης). Šie terminai visiškai atitinka giminišką lietuviško žodžio raišką „pilis-pilietis“ bei sanskritišką (t. y. išreiškiantį tiesiogines sąsajas su Indija) žodį *pur-paura* (miestas-pilis, miestietis, plg. *Singapur* – „liūto miestas“). Tad politika (τὰ πολιτικά – nuo vns. būdvardžio το πολιτικόν) etimologiškai – reikalai, susiję su tarpiai gyvenančia bendruomene, jos narių bendrystės puosa (ζῶον πολιτικόν). Taigi du Antikos filosofijos milžinai – Platonas ir Aristotelis, – formulavę teoriją apie politiką (piliečius, poliį ir politėją), kalbėjo apie dalyką, kuris bendriausiam prasminiame lygmenyje buvo toks pats nuo Lietuvos iki Indijos.

Specifinis Platono politikos suvokimas, politinė teorija išdėstyta „Valstybėje“ (tikslenis vertimas yra romėniškas, kuriame pabrėžiama bendruomenė, vieši reikalai – *res publica*) pabrėžia siektiniausią ir tobuliausią polio bendruomenės gyvavimo tikslą – teisingumą, kuris susijęs su bendruomenės polio gyventojų auklėjimusi ir veikimu pagal sielos savybes. Tad politika pirmiausiai susijusi ne su ekonomika (οικονομία) ar medžiagine gerove, bet su etika².

2 „Das alles Bestimmende wird das rechte Maß, das der Staatsman zu treffen hat. Platons Politik findet zur Mitte zwischen den Extremen, ein Gedanke, der für Aristoteles' Ethik und Politik [...] bestimmend werden wird“. Ottmann, Henning. *Geschichte des politischen Denkens*. Stuttgart [u.a.]: Metzler, 2001, p. 79.

„Įstatymuos“ pabrėžiamas teisinis-norminis bendruomenės savivaldos aspektas, kuriame didelę reikšmę turi pagarba Dievams, mokymasis, auklėjimasis. Įstatymai negali nurodyti smulkmenų, bet nubrėžia gaires užtikrinančias bendruomenės veikimą, kartu palikdami erdvės ugdyti išvalgai ir dorybingumui (Lg 693b-c), kurie įgalintų teisingai elgtis paskirose situacijos. Platonas daug kalbėjo ir apie ekonominius aspektus (Gorg 512b-513c), valdymo formas, filosofo karaliaus idealą (Βασιλεύς-φιλόσοφος) ir kt., apskritai polio genezės istoriją.³

Išlikę Aristotelio svarstymai apie politiką veikaluose „Politika“ bei „Atėnų politėja“ leidžia teigti, kad Aristotelis svarstė daug panašių klausimų: apie valstybės vystymąsi nuo vyro-moters bei pono-vergo sąjungos iki savivaldžios (αὐτάρκεια) bendruomenės (Pol 1.2), apie idealų poliį, kuris turėtų susidėti iš įvairių sluoksnių bei rūpyba, teisingumu ir dorybių ugdymu. Taip pat daug dėmesio skirta polio valdymo formoms bei piliečių pareigoms⁴.

Tad politinės filosofijos idealas Antikoje – bendruomenės tvermei svarbių klausimų svarstymas ir sprendimas, padedantis ir skatinantis kiekvieną jos narį pagal galimybes siekti tobulumo. Tai yra politinės filosofijos esmė, į kurios išblukimą su nerimu žiūri didieji XX a. politinės filosofijos mąstytojai kaip Leo Straussas ar Pierre Manent. Nemažai naujųjų politikos sampratų, atmetančių bendriausių klausimų svarstymą, politiką supaprastina į smulkmeniškų klausimų sprendimo

3 Schäfer, Christian. *Platon-Lexikon*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2007.

4 Höffe, Otfried, Hrsg. *Aristoteles-Lexikon*. Kröner, Stuttgart, 2005.

mechanizmą. Interpretuodamas atskiras Indijos šaltinių ištraukas laikysiuosi senosios politikos filosofijos nubrėžtų gairių.

Hinduistų politinė filosofija

Indijos politinės filosofijos aptarimą pradėsiu nuo hinduistų politinės filosofijos. „Hinduistai“ – daugiausia nuo XIX a. paplitęs terminas, vartotas atskirti indus, kurie nėra musulmonai. Istoriskai indai save ir tikėjimą įsivardindavo pagal regioną ar priklausymą bendruomenei. Pagrindinis terminas įvardinti tikėjimui – *dharma* (pvz., pasakyme „sekti dharmą“ – *dharmam carati*), taip vadindavosi beveik visų bendruomenių nariai: budistai sakydavo *bauddhadharma*, jainai – *jain dharmā*, Indijos krikščionys įvardinti – *kraištava-dharma*⁵. *Prie dharmos* termino sugrįšiu ne kartą, bet iš karto pabrėžtina, kad terminas *dharma* pažodžiui reiškia „ramstį; tą, kas palaiko“ (nuo šaknies *dhṛ*) ir implikuoja visumą, apimančią beasmenę žmogišką ir gamtišką tvarką, kurioje jau slypi įvairūs politiniai aspektai⁶. Vartodamas žodį „hinduistinė“ politinė filosofija, turiu omenyje ne budistų ir ne džainų politinę filosofiją, kurių svarbą aptarsiu kituose skyriuose.

Indijos tekstinė tradicija pasižymi tuo, kad ankstyviausi sukurti tekstai neturi aiškaus autoriaus, jie yra arba anoniminiai, arba apie juos žinoma prieštaringa informacija. Tad daugiau aptarsiu tekstus, o ne asmenybių teorijas. Ankstyviausi Indijos tekstai – Vedos, kurių seniausia ir svarbiau-

sia *Ṛgveda*. Iš senosios literatūros taip pat svarbūs Vedų komentarai vadinami – *Brāhmaṇomis*, *Āraṇyakomis* bei Upanišadomis.

Čia aptinkame pasakojimus, kurie charakterizuoja pasaulio tvarką, žmonių ir Dievų santykį. Vienas garsiausių pasakojimų – tai žmonių suskirstymas į 4 klases (*varṇas*), pateikiamas *Ṛgvedos* giesmėje apie „kosminį žmogų“ – *Puruṣa* (*puruṣa* – „žmogus, asmuo“, *Ṛgveda* 10.90, X–IX a. pr. Kr.), kur teigiama, kad aukojant *Puruṣa*, iš skirtingų jo dalių atsiranda 4 *varṇos*: iš burnos *brāhmaṇai*, iš rankų *kṣatriyai*, iš šlaunų *vaiśyai*, o iš pėdų *śūdro*. Mėnulis gimsta iš proto-minties (*manas*), iš akies saulė. Iš lūpų Indra ir Agnis, iš kvėpavimo Vėjas ir t. t.

Giesmėje užfiksuotos 4 klasės, kurios panašios į Platono „Valstybėje“ siektiną žmonių suskirstymą į valdovų, karių ir žemdirbių-prekeivių klases. Šios, skirtingai nei Platono neįgyvendintas idealas, Indijoje egzistavo ir dar egzistuoja iki šių dienų. Keturios *varṇos* turi apibrėžtas *dharmas*. Aukščiausias sluoksniu – žyniai-*brāhmaṇai* atsakingi už apeigų atlikimą, atnašavimą ir meldimą Dievams, *kṣatriyai* – už gynybą, valdymą, teismą (*kṣatra* – galia-turėjimas), vaiśyai už prekybą ir žemdirbystę, o *śūdro* už likusius sunkiausius darbus. Kad išaiškėtų, ką konkrečiai reiškia šių sluoksnių *dharmos*, panagrinėkime patį terminą.

Dharmos terminas pasirodo Vedose ir jų komentaruose, tačiau juose jis vartojamas negausiai, apibrėžia Dievų valdžią-galią (ypač Vāruṇos) ir siejasi su *kṣatrijų* klase. Pasak naujausios Patrick Olivelle hipotezės⁷, *dharma* įgauna moralinę-pareigos prasmę

5 Halbfass, Wilhelm. *India and Europe: An Essay in Understanding*. Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1988, p. 310.

6 Kaip ir daugelio kitų kalbų žodžiuose, pvz., kur sutampa „įstatymas-dėsnis“ arba „gamta-prigimtis“.

7 Olivelle, Patrick, ed. *Dharma: Studies in Its Semantic, Cultural, and Religious History*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2009, p. 81–85.

pradėjus terminą vartoti Budai (V a. pr. Kr.). Buda buvo kṣatriyas, kuris nepripažino su-skirstymo į 4 *varṇas*, pasitraukė iš rūmų ir gyveno kaip asketas, kurdamas naują moky-mą, kuri įvardino kaip *dharma*. Ši *dharma*, skirtingai nuo *kṣatriyū* vartotos *dharmos* kaip valdymo įrankio, turi etinį pobūdį, kuris taikomas visiems žmonėms nežiūrint jo klasės. Į Budos naują *dharmos* žodžio pavartojimą ilgainiui reagavo ir brāhmaṇų pusė, nuo III a. pr. Kr. kurti tekstai, vadina-mi „Dharmasūtra“, o nuo I a. išsamesni jų komentarai „Dharmaśāstra“, tai ankstyviausi tekstai, kuriuose fiksuojamos kiekvienos klasės teisės, baudmės ir pareigos.

Tarp paminėtų dalykų svarbu pabrėž-ti, kad tuo, ką apibrėžiau politika, galėjo užsiiminti tik dvi klasės – *brāhmaṇai* ir *kṣatriyai*. Ši ypatingai *kṣatriyū* atliekama veikla vadinta *nīti*, o tą apibūdinantys veikalai – *nītisāstra*. Žodis *nīti* kilo iš veiks-mažodžio „*ni, nayati*“, reiškiančio „nešti, elgtis, įgyvendinti, vadovauti“. Su politika taip pat susiję veikalai apibūdinantys *arthā*. *Artha* – tai abstraktus žodis, reiškiantis „daiktą, intenciją, reikšmę-prasmę, daiktą, turtą, pelną“.

Garsiausia įvairiuose Indijos veika-luose („Arthaśāstra“, „Manusmṛti“, „Agni purāṇa“, „Padma purāṇa“, „Mahābhārata“ ir kt.) skelbta politinė teorija – apie septynly-pę valstybę (*saptāṅga rājya*), kurią sudaro 7 dalys: 1) valdovas (*swāmīn*), 2) minis-trai-tarnautojai (*amātya*), 3) teritorija-gy-ventojai (*janapada*), 4) tvirtovės-miestai (*durga-pura*), 5) išdas (*kośa*) 6) kariuomenė (*daṇḍa*) bei 7) sąjungininkai (*mitrāṇi*). Šis modelis kai kurių autorių lygintas su me-džiu, pvz., valdovas su šaknimi, tarnautojai su kamienu, kariuomenės vadai su šakomis

ir t. t., o garsus XV a. kūrinys „Śukranīti“ prilygino 7 valstybės dalis žmogaus kūnui: valdovas-galva, tarnai-akys, sąjunginin-kai-ausys, išdas-burna, kariuomenė-protas, tvirtovės ir teritorija-rankos bei kojos⁸. Ši septynlypės valstybės teorija turėjo įtakos vėlesnei Indijos ir Pietryčių Azijos politinės minties raidai (Pannikar 1963: 17-18). Kai kuriose tekstų vietose minimas ir aštuntas valstybės elementas (pvz., „Mahābhāra-ta – Śānti Parva“, 121.46), tačiau jis aiškiai neįvardytas.

Dėstomos ir bendruomenių įkūrimo teorijos: pasak vienos, valstybė buvo įkurta susitarimo principu, pasak kitos, Dievai paskyrė valdovus ir sukūrė įstatymus. „Mahābhāratos“ epe pateiktos abi versijos: pagal vieną jų, pradžioje nebuvo valsty-bės ir įstatymo (*daṇḍa*), visi vienas kitą saugojo ir gyveno taikoje, tačiau ilgainiui prasidėjo ginčai ir kiekvienas pradėjo siekti sau valdžios (*svarājya*), įsivyravo „žuvies principas“ (*mātsya nyāya*), kai stipresnis nugalėdavo silpnesnį. Kad tą sustabdyti, Dievas Brahmadeva paruošė įstatymus ir *nītisāstrā*, sukūrė septynlypės valstybės planą, nustatė visiems pareigas ir paskyrė valdovą *Virāya*, kuris įvestų tvarką ir visiems leistų draugiškai sugyventi. Pagal kitą versiją, patys žmonės susitarė, nes ži-nojo, kad be valdovo gyventi neįmanoma ir kreipėsi į Brahmadeva, kad paskirtų valdovą, ir taip jis paskyrė valdovu pirmąjį žmogų – Manu (nors jis ir atsisakinėjo). Panaši teorija pateikta ir budistų raštų rinkinyje „Dīgha Nikāya“, kur žmonės paprašo Mahājanasammattos, kad įvestų

8 Ghoshal, Upendra Nath. *A History of Hindu Political Theories*. London: H. Milford, Oxford university press, 1923, p. 252.

tvarką ir pažada jam mokėti dalį derliaus. Tekste „Manusmṛti“ teigiama, kad Dievas paskyrė Manu valdovą, kad jis bausmėmis galėtų suvaldyti žmones⁹.

Veikaluose nemažai vietos skirta valstybės valdymo formoms. Visgi pateikiamos daugiausiai su monarchija susijusios valdymo formos, neiškilo veikalų kurie detalčiau apibūdintų – *saṃghā* (respubliką): valstybė (*rājya*), savivaldybė (*svarājya*), bevaldybė (*vairājya*), pavaldybė–vasalas (*bhaujya*), imperija (*sāmrajya*), didvalstybė (*mahārājya*), vienvaldystė (*ekārāts*). Iki šių valdymo formų susiklostymo V a. pr. Kr., bendruomenių vadai vadinti „žmonių pačiaisiais“ (*viśpati-janapati*).

Taip pat daug svarstoma, koks turėtų būti tobulas valdovas (*swāmīn, rāja*). Jeigu Platono „Valdovė“ aprašytas tobulas valdovas yra *philosophos basileus*, „Arthaśastroje“ apie tobulą valdovą kalbama kaip apie *rāja-ṛṣi* (valdovą regėtoją–išminčių), kuris nepasiduoda juslių gundymams (susilaiko nuo geismo, pykčio, godumo, tuštybės, išdidumo bei persilinksminimo), tariasi su patyrušiais žmonėmis, palaiko discipliną mokydamasis (*vinayaṃ vidyā upadeśena*), yra malonus bei praturtinantis žmones. Įvairiuose raštuose ir jų komentaruose taip pat yra daugybė medžiagos apie likusias 6 valstybės dalis¹⁰.

Taigi hinduistinėje bendruomenėje politinės filosofijos pasireiškimus matome iš esmės tik kṣatrijų klasėje, kurios viduje buvo rašomi „makiaveliško“ pobūdžio veikalai skirti apibūdinti valdovą, pavaldi-

nus, teritoriją ir kitas valstybę sudarančias dalis. Taip susiklostė todėl, nes brāhmaṇų pusė savo pareigomis buvo artimesnė dvasininkams ir užsiiminėjo kažkuo panašiu į „sielovada“ (*ātmaśāstra*).

Brāhmaṇų pusės veikalai sudaro tą, kas diskurse paprastai ir įvardinama kaip Indijos filosofija, t. y. 6 pagrindinius požiūrius–mokyklas (*śaḍdarśana*): *sāṃkhyā, yoga, nyāya, vaiśeṣikā, mīmāṃsā* ir *vedāntā*. Jose kalbama ne tiek apie politiką ar socialinę tvarką, kiek apskritai apie tikrovės prigimtį ir būdą siekti aukščiausio tikslo – išsilaisvinimo (*mokṣa, nirvāna, niḥśreyasa, kaivalya, apavarga*). Visgi tarp šių mokyklų veikalų skelbiamų teorijų slypi daugybė politinių implikacijų. Pvz., įvairios vedantos atšakos nuo advaitos skelbė, kad visų patybių (*ātman*) yra vienos, o skirtys (*bheda*) yra iliuzija (*māyā*). Pradedant nuo Rāmānujos *viśiṣṭādvaitos* atšakos, kalbama, kad patybių ir medžiaga yra Dievo kūnas (*śarīra*), taigi atsiranda ir teologiniai momentai, atsiveria erdvė svarstyti visų pamatinės lygybės idėją, kuri susijusi dargi su teologiniu kontekstu. Visgi politinių aspektų brāhmaṇų raštuose veikaluose gerokai mažiau, tačiau *darśana* tekstai vertinti kur kas labiau. Pagal „Dharmasūtrose“ suformuluotą žmogaus tikslų apibrėžimą: žemiausias tikslas – *kāma* (aistra), po to *artha* (materialus gerbūvis), tuomet *dharma*, ir aukščiausias – išsilaisvinimas *mokṣa* (išsilaisvinimas). Tad tekstai apie politinius dalykus rašytus *kṣatrijų* klasės yra tik apie vidutinio dalyko svarbumą – *artha* ir *dharma*, nebuvo laikomi tokiais svarbiais kaip „dvasiniai“ tekstai sukurti brāhmaṇų klasės.

Pabrėžčiau Indijos politinės filosofijos supratimui ir kitą svarbų aspektą – beveik

9 Singh, G. P. *Political Thought in Ancient India*. New Delhi: D. K. Printworld, 1993, p. 40–45.

10 Singh, G. P. *Political Thought in Ancient India*. New Delhi: D.K. Printworld, 1993, *passim*.

visuotinę karmos pripažinimą Indijoje. Karma (pažodžiui – „veiksmas“) – tai priešties-pasekmės ryšys tarp atlikėjo veiksmų, pasakytų žodžių ir pagalvotų minčių praeityje bei dabartinės ir būsimos atlikėjo būklės. Karma neatima sprendimo laisvės, bet yra tarsi „vidinis teisėjas“, kuris duoda atsakyti už kiekvieną atliktą veiksmą (plačiau prasme) atlikėjui nereikalaudamas to daryti jokiam išoriniam stebėtojiui, kadangi veiksmų pasekmės pasireiškia savaime, be niekieno įsikišimo priklausomai nuo atlikėjo *dharmos*.

Budistų politinė filosofija

Mokymą, kurį šiandien vadiname budizmu, V a. pradėjo skelbti kšatrijų kilmės Siddhārtha Gautama. Budos mokymo esmė – nuolatinio nepasitenkinimo-kančios (*duḥkha*) įveikimas. Kad paaiškintiau politines Budos mokymo implikacijas, reikia trumpai paminėti Budos mokymo aspektus. Nepasitenkinimas kyla iš nestabilių, nuolat kintančių (*anitya*) daiktų, kurie neturi nieko savastingo (*anātman*), jų pasirodymas sąlygotas kitų aplinkui kintančių daiktų (*pratīyasamutpāda* teorija). Nepasitenkinimo įveika – požiūrio keitimas pagal Budos mokymą, leidžiantis suprasti patybės nebuvimą ir dėl to pašalinantis nepasitenkinimo problemą. Paradoksalu, bet Budos mokymas nuo pat pradžių turėjo stiprų bendruomeninį aspektą, pirmieji 5 Budos mokiniai sukūrė bendruomenę – *saṃgha*, kuri per 45 m. Budos pamokslavimo metus vis plėtėsi.

Ką reikšmingo pasakė Buda, ką galėtume vadinti politine filosofija? Reikšmingas Budos pamokslas, kuriame jis kalba kaip at-

sirado valstybė. Budistai, kaip beveik visos Indijos bendruomenės, manė, kad visata yra amžina, tačiau periodiškai įgaunanti kūrimosi ir griūties pavidalus dėl nuolatinio kismo (*anitya*), tad pasakojimas toks (*Dīgha Nikāya*, 3.80–83): vystantis pasauliui iš naujo, įsikūnijo žmonės ir ilgainiui tarpusavyje pradėjo sunkiai sugyventi, nes pradėjo nepasidalinti maistu, reikalauti vienas iš kito įvairių dalykų. Prasižengėlių sutramdydavo bendromis pastangomis, bet vieną kartą prasižengėlis buvo per stipriai sumuštas ir visi dėl to pergyveno.

Nuspręsta, kad reikia išsirinkti žmogų, kuris būtų atsakingas spręsti panašius atvejus ir mažinti nesutarimus, tad žmonės išsirinko Mahājanasammatą („visų žmonių išrinktas“), tapusiu pirmuoju valdovu. Už pareigas, jam skirti laukai (*khattānam*) ir už tai buvo pavadintas *kšatriyu*, jis taip pat vadintas *rāja*, kadangi jo tikslas maloninti žmones (*rañ, rañjati* – šviesti, džiuginti, maloninti. Ši etimologija duodama ir hinduistų darbuose).

Kitame Budos pamoksle kalbama apie žiaurius valdovus, dėl kurių blogo valdymo žlunga pavaldinių moralė ir dėl to mažėja žmonių amžius, nuo 80000 gyvenimo metų žmonės pradėjo gyventi tik iki 100 metų (*Dīgha Nikāya*, 3.58). Dar poroje pamokslų Buda kalba apie įstatymus ir papročius, kuriais turėtų pasižymėti bendruomenė. Sužinojęs, kad *vajji* gentis renkasi viešiams pasitarimams, Buda pasakė, kad kol *vajji* rinksis pasitarti ir remsis senais papročiais ir įstatymais, gerbs senolius, klausys jų žodžių, prižiūrės šventyklas ir aukos, priims į savo žemę vienuolius, tol jie klestės (*Dīgha Nikāya*, 2.72–74). Buda taip pat nepripažino kastų ir pasisakė už bendruomenės lygybę,

paneigė šiuo klausimu su juo pradėjusi debatuoti jauną *brāhmaṇa* Assalāyana, tvirtindamas, kad visi žmonės savo gabumais, poelgiais ir t. t. – lygūs, o Assalāyanos argumentai remiasi tik vieninteliu ir nepagrįstu skirtingos prigimties argumentu.

Budos politinio mokymo esmė – bendruomenės lygybės idėja, kurios valdovas (jeigu tokį išsirenka bendruomenė), pasak Budos, turi vadovautis teisingu mokymu apie tikrovę – *dharma*. Tokio valdovo prototipą, pasak vėlesnės budistų raštijos pavyko pasiekti vienos Indijos valstybės Maurių dinastijos valdovui Aśokai (268–232 m. pr. Kr.).

Iš pradžių buvęs labai žiaurus ir griežtas, jis daug kariavo, kol vieną kartą užkariavęs Kaliṅgos kraštą ir pražudęs daugybę žmonių, pajuto didžiulį gailėstį ir priėmė Budos mokymą. Jis įsakė nutraukti bet kokius karus ir valstybėje padaryti daugybę įrašų (literatūroje vadinami ediktais), kuriuose būtų išdėstyti Budos mokymo principai (taip kaip suprato Aśoka). Iki šiol Indijoje išliko 19 stulpų su įrašais ir dar daug įrašų padarytų ant uolų. Juose skelbiamos etinės-politinės Aśokos idėjos.

„Visų žmonių atjautimas Mylistai (*devānāmpriya*) yra svarbiausias dalykas [...] Mylista geidžia, kad visos būtybės būtų saugios, susivaldžiusios, ramaus proto ir švelnios [...] Parašiau šį dharmos įrašą, kad mano sūnūs ir vaikaičiai nesiektų naujų užkariavimų, bet teiktų pirmenybę atlaidumui ir lengvoms bausmėms, ir turėtų omenyje tik vieną pergalę, dharmos pergalę, kuri yra vertinga tiek šiame, tiek kitame pasaulyje ir, kad visas jų malonumas būtų tik dharmoje“ (Iš 13 uolos edikto).

„Reikia klausyti tėvo ir motinos, mokytojų, reikia atjausti visas būtybes“ (Iš

mažojo uolos edikto – Maski). „Mano taisyklė valdyti dharma, tarnauti dharma, maloninti pavaldinius dharma, saugoti juos dharma“ (iš 1 stulpo edikto). „Kur nebuvo gydančių augalų, ten jie buvo nusiųsti ir pasodinti, daržovės ir vaisiai taip pat buvo nusiųsti ir pasodinti, pagal kelius iškasti šaltiniai, kad jais naudotųsi žmonės ir gyvūnai“ (Iš 2 uolos edikto).

„[...] Joks gyvūnas neturėtų būtų užmušamas aukai [...] anksčiau Mylistos virtuvėje keli šimtai gyvūnų būdavo užmušami maistui, dabar vos trys [...], bet ir to ateityje nebebus (Iš 1 uolos edikto). „[...] Pageidaučiau, kad praktikuotumėte nešališkumą, bet tai sunku padaryti, jeigu yra polinkis į pavydą, irzlumą, ūmumą, skubumą [...], norėčiau, kad neturėtumėte šių savybių [...]“ (Iš pirmojo atskiro Kaliṅgos edikto).

„[...] Nereikia garbinti savo grupės (tikėjimo) ir menkinti kitų netinkamomis progomis. Tinkamu metu reikėtų tai daryti nuosaikiai, ir tinkamu metu reikėtų pagerbti kitų grupes. Darant tai, sustiprinama sava grupė ir padedama kitoms, darant priešingai, kenkiama savo ir netarnaujama kitoms. Kas garbina savąją grupę ir menkina kito, ar iš aklo paklusnumo ar ketinimo parodyti palankiai savo grupę, atlieka savajai didžiausią įmanomą žalą. Santarvė yra geriausia, klausantis kiekvieno ir pagerbiant kito mokymą“ (Iš 12 uolos edikto)¹¹.

Kitas svarbus politinių budizmo idėjų plėtros etapas įvyksta mahāyānos budizmo kryptyje (nuo I a. pr. Kr.). Mahāyānos budizmas pasižymėjo išaugusiu Budai priskiriamų raštų kiekiu (*sūtrų*), kuriuos

¹¹ De Bary, William Theodore, ed. *Sources of Indian Tradition*. New York: Columbia University Press, 1958, p. 145–151.

kūrė anoniminiai autoriai. Šie raštai išiskiria turtinga ir poetiška kalba, apeliuoja į klausytojo intenciją įvairiais paradokais. Viena pagrindinių mahāyānos sūtrose plėtojamų minčių, kad kiekvienas žmogus savyje turi Budos prigimtį (*buddhabhāva* arba *fóxing*) bei Budos iščias (*tathāgatagarbha*), kas reiškia, kad kiekvienas žmogus jau yra Buda, bet to nežino¹².

Mahāyānos raštuose paplinta kitas svarbus terminas – *bodhisattva* („pabudusi būtybė“). Ankstesniame budizme *bodhisattva* reiškia dar nirvānos nepasiekusį Siddhārthą Gautamą (Buda) bei ateities Budą Maitreyą, o visi Budos mokiniai, vienuoliai ir kiti (*śrāvaka*) buvo tik nusipelnusieji nirvānos, kadangi sekė Budos mokymu (*dharma*). Tačiau *mahāyānos* sūtrose pats žengimas Budos keliu (o ne *nirvāna*), kurį atlieka *bodhisattva*, tampa ir prieinamu ir pageidautina idealu visiems.

Bodhisattva – tai būtybė, skatinama atjautos (*karuṇā*) ir pabudimo minties (*bodhicitta*), pasiryžusi išvaduoti visas kitas sąmoningas (*cetana*) būtybes (ne tik žmones). *Mahāyānos* literatūroje (ypatingai *Prajñāpāramitas* raštuose) pabrėžiamas laipsniškas *bodhisattvos* tobulėjimas praktikuojant 6 (arba 10) dorybės atitikmenų – *pāramitū*. Terminas *pāramitā* sudėtas iš dviejų žodžių: *pāra* (kita pusė, riba) ir *ita* (nueita) bei pažodžiui reikštų „pereinamybė“ arba tiksliau – „žangą, žangumą“. *Pāramitas* arba žangumo praktikavimas yra aukščiausias mahāyānos tradicijai priklausanti budistų siekinys, kadangi žangumu įveikiama ydinga kasdienybė žiūra (*pari-*

kalpita), kurianti daiktų stabilumo iliuziją, kai tikrovėje viskas kinta (*anitya*) bei daiktai ir žmogus neturi jokie savastingumo (*anātman*). Mahāyānos budizmo raštuose, kaip, pvz., „Lotuso sūtroje“ įprasta išskirti 6 žangumo lygius (dorybes), kuriais peržengiamas kasdieniškas-egoistinis, tikrovę iškraipantis požiūris: 1) dosnumą (*dāna*), 2) kilnų elgesį (*śīla*), 3) pakantą (*kṣānti*), 4) drąsą (*vīrya*), 5) dėmesingumą (*dhyāna*) bei 6) nuovoką (*prajñā*)¹³.

Pvz., dosnumo žangą praktikuojantis asmuo atsisako arba peržengia save ir gali paaukoti viską dėl kitų, pakanta pripažįstamas visų požiūris, nepriklausomai nuo patikimo ar nepatikimo ir t. t. *Bodhisattva* užsiiminėja politika, nes jos pagrindinis tikslas yra atsisakyti savęs ir veikti visuomenės labui.

Mahāyānos budistų valdovai Azijoje skelbėsi aukštai pažengusiomis *bodhisattvomis*, parašyta daugybę veikalų, kurie skirti ugdyti žengti *bodhisattvos* keliu. Pvz., budistų mąstytojo Nāgārjunos (II a.) skelbusio „tuštumos“ teoriją „Laiškas draugui“ (*Suhrllekha*), skirtas patarti vienam tuometinių Indijos valdovų kaip ugdyti *bodhisattvos* dorybes, kreipti dėmesį į visas būtybes ir pan.¹⁴

Ypatingai *bodhisattvos* mokymas pasireiškė Tibete, kur daugelis mokytojų laikė save labai aukštų *bodhisattvų* įsikūnijimais ir taip dalinai legitimizavo savo valdžią, pvz., *bodhisattva* Avalokitešvara („žvelgiantis į

12 Williams, Paul. *Mahāyāna Buddhism: The Doctrinal Foundations*. London: Routledge, 2009, p. 45–63.

13 Prebish, Charles S., and Damien Keown. *Introducing Buddhism*. New York: Routledge, 2006, p. 100–105.

14 Nāgārjuna. *Nāgārjuna's Letter: Nāgārjuna's 'Letter to a Friend' with a Commentary by the Venerable Rendawa, Zhōn-Nu Lo-Drō*. Dharamsala: Library of Tibetan Works & Archives, 1979, p. 47, 52, 57, 62.

pasaulį viešpats“) – vienas plačiausiai Azijoje gerbiamų bodhisatvų, laikomas atjautos-gailestingumo idealu, jam meldžiamasi prašant apsaugos ar ištikus nelaimėi, o Tibeto budizmo gelug mokyklos vadovas Dalai Lama laikomas Avalokitešvaros įsikūnijimu¹⁵.

Bodhisattvos veikimu pagrįstas Rytų Azijos budizmo misionieriškumas bei įvairūs judėjimai šiuolaikiniame pasaulyje, pvz., per Vietnamo karą susikūrė vietnamiečio dzen budisto Thích Nhất Hạnh (g. 1926) vadovaujamas „Angažuoto budizmo“ judėjimas, kuris norėjo padėti abiejų pusių nukentėjusiems, tačiau pradėtas persekioti kaip palaikantis kažkurią iš pusių. Šiandien „Angažuoto budizmo“ judėjimas kelia ir skatina spręsti ekologines, socialines ir humanitarines problemas, pabrėždamas didžiulę atjautos svarbą.

Jainų politinė filosofija – *ahiṃsos* visuotinumumas

Jainai Indijos istorijoje vienoje gretoje su budistais, kadangi priešinosi brāhmaṇistinei santvarkai. Pagal tradiciją, jainizmas neturi įkūrėjo – tai amžinas mokymas, kurį kiekviename amžiuje iš naujo paeilui skelbia 24 vedliai-mokytojai, vadinami *tīrthaṅkara* („brastos kūrėjai“). Paskutinis mokytojas šiame amžiuje laikomas Vardhamāna Jñātrputra, kurio garbės vardas yra Mahāvīra (tradicinė data 599–527). Mahāvīra pabrėžė visų sielų (*jīva*) išsivadavimo iš karmos būtinybę nesmurtu (*ahiṃsā*), nevienovės požiūriu (*anekāntavāda*) bei askeze (*tapas*).

15 Kawamura, Leslie S. *The Bodhisattva Doctrine in Buddhism*. Waterloo, Ont., Canada: Published for the Canadian Corp. for Studies in Religion by Wilfred Laurier University Press, 1981, p. 81–91.

Didžiausias politines implikacijas turi *ahiṃsos* iškėlimas. Nesmurtą Mahāvīra suprato kaip atsisakymą pažeisti bet kokią gyvą būtybę, įskaitant labai smulkius gyvius (kuriuos Mahāvīra vadina – *nagoda*). Visų gyvųjų būtybių *jīvos* yra vienodos, vadinasi, kiekvieno gyvūno *jīva* praeityje galėjo būti žmogaus kūne ir pan., garsusis jainų teiginys iš vieno pirmųjų jainų filosofinių tekstų („Tattvārtha Sūtra“) teigia – „tarpusavyje susijusius visos *jīvos*“ (*parasparopagraho jīvānām*). Šis svarstymas labai išplečia jainų bendruomenę, nes ji lygiai apima ne tik žmones, bet ir visas likusias gyvąsias būtybes.

Tad jainų valdovai rūpinosi ne tik žmonių gerbūviu, bet kartu ir kitomis gyvomis būtybėmis propaguodami griežtą vegetarizmą. Jainų valdovai uždraudė gyvūnų aukas ir jau senaisiais laikais įkūrė pirmąsias gyvūnų ligonines ir prieglaudas¹⁶. Tuo apsiribota nebuvo, jainų raštuose nuolat smerkiamas karas, ginklų naudojimas, bet kokie įvaizdžiai susiję su karu, kraujo praliejimu ir pan.¹⁷ Nesmurto principas buvo pratęstas ir į intelektualinę erdvę: jainai tvirtina, kad neįmanoma nusakyti tikrovės tik vienu požiūriu, nes tai yra savotiška smurto forma iškraipanti tikrovę ir sumenkinanti kito požiūrį (potencialus smurtas), dėl to jainai išpažįsta nuosaikų reliatyvizmą, pripažindami „galbūt logiką“.

16 Houben, Jan E. M., and K. R. Van Kooij, ed. *Violence Denied: Violence, Non-Violence and the Rationalization of Violence in South Asian Cultural History*. Leiden: Brill, 1999, p. 185–187.

17 Sarma, Deepak. *Classical Indian Philosophy: A Reader*. New York: Columbia University Press, 2011, p. 61–62.

Įmanomi 7 požiūriai, kuriais kažką sakant, susilaikoma nuo absoliutaus tvirtinimo. Žodis *Syād* („galbūt, kažkiek, santykinai, kažkuria prasme“) leidžia išvengti absoliutumo: 1) *Syād-asti* – kažkiek yra; 2) *Syān-nāsti* – kažkiek nėra; 3) *Syād-asti-nāsti* – kažkiek yra ir nėra; 4) *Syād-avaktavyaḥ* – kažkiek neapsakoma; 5) *Syād-asti-avaktavyaḥ* – kažkiek yra ir neapsakoma; 6) *Syān-nāsti-avaktavyaḥ* – kažkiek nėra ir neapsakoma; 7) *Syād-asti-nāsti-avaktavyaḥ* – kažkiek yra, nėra ir neapsakoma¹⁸. Remiantis šia logika, rašyti įvairūs veikalai, pvz., jainų mąstytojas Haribhadrasūri (VIII a.) veikale „Yogadṛṣṭi-samucca“ išplėtojo mintį, pagal kurią, visi mokymai yra teisingi. Skirtingų tradicijų mokytojai pritaiko mokymą prie skirtingų sąlygų ir žmonių, dėl to tarpmokykliniai ginčai neturi prasmės: „Śīva, parabrahma, ātmanas, tathātā: visų šių žodžių prasmė viena skirtinguos pavidaluose“¹⁹.

Jainų *ahimsos* principas ir fizine, ir intelektualine prasme XX a. turėjo didžiulę įtaką Mahātmai Gandžiui, kuris kovodamas prieš britų valdžią Indijoje vienas pirmųjų istorijoje rėmėsi nesmurtinio pasipriešinimo idėja (*satyāgraha*), jo idėjomis vėliau sekė Martinas Lutheris Kingas, Nelsonas Mandela ir kt. Netgi Lietuvos išsilaisvinimas iš Sovietų gniaužtų yra įspūdingas jainų nesmurto idėjos istorijoje pasireiškimas. *Ahimsos* principas turi ir plačias pritaikymo galimybes šiuolaikinėms globalioms problemoms spręsti. Jeigu į politinę bendruomenę būtų žiūrima ne tik antro-

centrinu požiūriu, bet ir atsižvelgiant į kitų gyvų būtybių interesus, švelnėtų neigiamos antropoceno pasekmės žmonijai.

Išvados

Indai nevartojo nei „filosofijos“, nei „politikos“ terminų, bet nemažai Indijos raštuose pasirodančių idėjų yra filosofiškos, nusakančios su politika susijusius reiškinius. Apie politiką daugiausiai galima aptikti hinduistų raštuose kalbančiuose apie *arthā* ir *dharma*. Juose svarstomi valstybės kilmės, sandaros, tobulo valdovo savybių klausimai. Apie politiką beveik nekalbama veikaluose, kurie skirti išsilaisvinimui (*mokṣa*), tačiau jie indų vertinti labiau, nes išreiškė aukštesnį žmogaus gyvenimo tikslą.

Unikali hinduistų veikaluose suformuluota teorija apie septynylę valstybę: 1) valdovas (*swāmīn*), 2) ministrai-tarnautojai (*amātya*), 3) teritorija-gyventojai (*janapada*), 4) tvirtovės-miestai (*durga-pura*), 5) išdas (*koṣa*), 6) kariuomenė (*daṇḍa*) bei 7) sąjungininkai (*mitrāṇi*). Jeigu Platono valdovo idealas yra *philosophos basileus*, indų veikaluose apie tobulą valdovą kalbama kaip *rāja-rṣi* (valdovą regėtoją-išminčių), turintį pasižymėti geriausiomis savybėmis.

Ankstyvojoje budistų politinėje mintyje svarbiausia – Budos mokymas bei pirmasis juo aiškiai pasekęs valdovas – Aśoka. Buda mokė apie socialinę lygybę, valdovą išrenkamą bendruomenės narių. Pamoksluose Buda pabrėžė senų papročių laikymąsi, tėvų, senelių ir mokytojų gerbimą. Aśokos įrašuose valstybės valdymo principais pabrėžiami: atjauta visoms gyvoms būtybėms, taikos palaikymas, rūpinimasis pavaldiniais, religinė tolerancija.

18 Matilal, Bimal K. *The Central Philosophy of Jainism (Anekānta-Vāda)*. Ahmedabad: L.D. Institute of Indology, 1981, p. 54–57.

19 Long, Jeffery D. *Jainism: An Introduction*. London: I. B. Tauris, 2009, p. 134–138.

Vėlesnėje budizmo kryptyje – mahāyānoje išsivysto bodhisattvos idealas. Bodhisattva – tai būtybė, skatinama atjautos (*karuṇā*) ir pabudimo minties (*bodhicitta*), pasiryžusi išvaduoti visas kitas sąmoningas (*cetana*) būtybes. Bodhisattvomis skelbėsi valdovai, siekę puoselėti bodhisattvų vertybes – *pāramitas*, jos yra „politinės dorybės“, nes jų pagrindinis tikslas, pagal budistų mokymą, atsisakyti savęs ir veikti visuomenės labui.

Jainų politinės filosofijos esmė – mokymas apie nesmurta (*ahimsā*). Nesmurtas suprantamas kaip atsisakymas pažeisti bet kokią gyvą būtybę, įskaitant labai smulkius gyvius. Jainų politinė bendruomenė apima ne tik žmones, bet ir visas gyvas būtybes. Raštuose nuolat smerkiamas karas, ginklų naudojimas, bet kokie įvaizdžiai susiję su karu ar kraujo praliejimu. Tai turėjo didžiulę įtaką XX a. susiformuoti politinei nesmurtinio pasipriešinimo idėjai paveikusiai ir Lietuvą.

Literatūra

- De Bary, William Theodore, ed. *Sources of Indian Tradition*. New York: Columbia University Press, 1958, p. 145–151.
- Ghoshal, Upendra Nath. *A History of Hindu Political Theories*. London: H. Milford, Oxford university press, 1923.
- Halbfass, Wilhelm. *India and Europe: An Essay in Understanding*. Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1988.
- Höffe, Otfried, Hrsg. *Aristoteles-Lexikon*. Kröner, Stuttgart 2005.
- Houben, Jan E. M., and K. R. Van Kooij, ed. *Violence Denied: Violence, Non-Violence and the Rationalization of Violence in South Asian Cultural History*. Leiden: Brill, 1999.
- Kawamura, Leslie S. *The Bodhisattva Doctrine*
- in Buddhism*. Waterloo, Ont., Canada: Published for the Canadian Corp. for Studies in Religion by Wilfred Laurier University Press, 1981.
- Long, Jeffery D. *Jainism: An Introduction*. London: I. B. Tauris, 2009.
- Maitilal, Bimal K. *The Central Philosophy of Jainism (Anekānta-Vāda)*. Ahmedabad: L. D. Institute of Indology, 1981.
- Monier-Williams, Monier Sir. 1899. *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Nāgārjuna. *Nāgārjuna's Letter: Nāgārjuna's 'Letter to a Friend' with a Commentary by the Venerable Rendawa, Zhōn-Nu Lo-Dro*. Dharamsala: Library of Tibetan Works & Archives, 1979.
- Olivelle, Patrick, ed. *Dharma: Studies in Its Semantic, Cultural, and Religious History*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2009.
- Ottmann, Henning. *Geschichte des politischen Denkens*. Stuttgart [u.a.]: Metzler, 2001
- Pannikar, K. M. *The Ideas of Sovereignty and State in Indian Political Thought*. Bombay: Bhartiya Vidya Bhavan, 1963, p. 17–18.
- Prebish, Charles S., and Damien Keown. *Introducing Buddhism*. New York: Routledge, 2006.
- Sarma, Deepak. *Classical Indian Philosophy: A Reader*. New York: Columbia University Press, 2011.
- Schäfer, Christian. *Platon-Lexikon*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2007.
- Singh, G. P. *Political Thought in Ancient India*. New Delhi: D. K. Printworld, 1993.
- Walshe, Maurice O'C. *The Long Discourses of the Buddha: A Translation of the Dīgha Nikāya*. Boston: Wisdom Publications, 1995.
- Williams, Paul. *Mahāyāna Buddhism: The Doctrinal Foundations*. London: Routledge, 2009.